
Fából vaskarika – földrajz és nacionalizmus az első jugoszláv államban

Vedran Duančić munkája egy olyan könyv, melyet mindenkinek érdemes elolvasnia, akár történész, akár geográfus, aki a nacionalizmus, a nemzetállamok és a politika kapcsolatával foglalkozik, s nem csak a Balkánt kutatóknak. A két tudományterület határán mozogva az egyébként kurrens téma újszerű megközelítése revelációként hatott jelen sorok írójára. Vedran stílusa könnyed, friss, egyszerű és mégis nagyon pontos: megállapításai nyomatékosak és mindig a helyükön. A szöveg logikusan felépített, koherenciája erős, megközelítése problémaorientált – a kor kihívásaiból és a földrajztudomány azokra adott válaszaiból indul ki. A könyv jóval több, mint a két világháború közötti Jugoszlávia földrajztudományának története, sőt, jóval több, mint a tudomány és politika összefonódásának analízise. Egyfelől, mert újszerű megközelítése nem szerbcentrikus – a szerző hangsúlyozza, hogy bár Jovan Cvijić személye és kapcsolati tőkéje megkerülhetetlen, nem egy újabb Cvijić-elemzést akart írni, hanem sokkal inkább a belföldi tudományos és politikai közegre való hatását, szervezőmunkáját, külföldi kapcsolatainak következményeit tárja az olvasó elé. Kortársai: tanítványai, lekötelezettjei, ideológiai ellenfelei (sőt a három kategóriának közös metszete is van) egyaránt megjelennek és elemzésre kerülnek (*Erdeljanović, Filip Lukas, Artur Gavazzi*).

Másfelől a kötet kitűnően helyezi el a balkáni földrajztudományt (kitekintéssel a közép-európai „államteremtő” földrajzosokra, mint a lengyel *Romer*, a cseh *Dvorsky* vagy az ukrán *Rudnyickij*) európai viszonylatban – érzékletesen szemlélteti a ratzeli antropogeográfiához való kapcsolódásukat, illetve később annak meghaladását: a determi-

nista-posszibilista vita helyi lecsapódását, annak politikai-államszervezési következményeit. Képet kapunk arról a tudományos közegről, ahonnan az SZHSZ állam első generációs geográfusai származnak: nem meglepően Bécs és Berlin volt a képzésük központja, így persze érthető a ratzeli álláspont kezdeti elfogadása a nemzetek fejlődéséről, a nemzetállami keretek felsőbbrendűségéről a szupranacionalista birodalmisággal szemben – miközben politikai szempontból szemben álltak az „alma maternek” otthont adó államokkal. Megismerhetjük a Bécsből 1906 után Berlinbe kerülő *Penck* hatását Cvijićre, (élénk levelezésben voltak a világháború után is, amikor már ellentétes oldalon álltak) majd Cvijić hatását Penckre az utóbbi geográfiai fordulata, a „Blut und Boden” 1920 utáni kidolgozása során. Szintén megismerhetjük a világháborús évek párizsi „száműzetését” mely a *La Péninsule Balkanique* mű születése mellett a politikai döntéshozásban 1920 során jelentős szerepet vivő Isaiah Bowman és de Martonne barátságát-szimpatiáját is kiváltotta. A szerző szintén kitér a fő geográfiai művek tartalmi-koncepcionális elemzésére, megállapítva azt, hogy egyrészt Cvijić érvei ellentmondásosak voltak, másrészt vaskos munkája ugyan nagy hatással volt az olvasókra, politikusokra, de Romer ezt jóval kevesebb oldalon is elérte Lengyelország esetében. Végeredményben tehát nem a művek szakmaisága vagy koherenciája volt döntő, hanem, hogy a politika számára 1918-ban éppen kapóra jöttek a jugoszláv (lengyel, cseh, ukrán stb.) érvek (függetlenül realitásuktól, relevanciájuktól), így tudományos háttéranyagként szolgálhatott egy ötszáz és egy ötven oldalas szakmai anyag is.

Harmadsorban a születő SZHSZ állam politikai és etnikai karaktere önmagában is ellentmondásokat hordozott, ami azt jelentette, hogy a rivalizáló *vidal de la blache*-i posszibilizmus és a ratzeli determinizmus eszmerendszere egyaránt megjelent az egymással szembehelyezkedő nemzeti és állami (ezen belül nagyszerb kontorra jugoszlavista), illetve centralista és föderalista geográfusok érrendszerében, erős politikai töltetet kapva, sőt olykor még egyazon geográfus is váltogatta időben a véleményét. Az SZHSZ állam születésekor ugyanis számos alternatíva létezett: megvalósulhatott volna

szupra/transznacionális (jugoszláv) politikai entitásként erős centralizmussal, megvalósulhatott volna decentralizált föderatív-nemzeti alapon, míg a valóságban inkább centrista-nagyszerb alapon működött (a horvát ellenzékiek szerint).

Nézzük meg, hogyan csapódott le a politikai-alkotmányos probléma a geográfiában. Míg Cvijić 1909-ben, az annexió után, első kifejezetten politikai (és nagyszerb) célú munkájában elutasítja azt az osztrák birodalmi érvet, hogy Boszniára Dalmácia biztonsága és gazdasági fejlődése miatt van szüksége Ausztria–Magyarországnak, 1920 után már ő maga érvel úgy az olasz igényekkel szemben, hogy Dalmáciára az izolált Bosznia gazdasági fejlődésének elősegítése miatt van szükség. Tehát ugyanazt a (birodalmi) érvrendszert hangoztatja – immár saját politikai céljai alátámasztása érdekében. Az, hogy az adriai kijáratra az állam életképessége miatt van szükség (ha már Szaloniki elveszett) megintcsak geopolitikai érvelés és inkább a birodalmi jellegű: a Monarchiával szemben vádként hangoztatott Drang nach Salonika parafrázisa (Szerbia és Montenegró egyesítésének szerb geopolitikai érve – a Monarchia elzárása a Török Birodalomtól, véget vethet az előbbi állandó balkáni kotnyeleskedésének – szintén egy imperialista gondolat átfordítása). Ráadásul ez az érv egy újabb geográfiai – és átpolitizált – problémához vezetett. A nagyszerb ideológia gyarmatosításként interpretálta Ausztria–Magyarország boszniai tevékenységét, a fejlesztéseket és vasútépítéseket azal relativizálva, hogy erre Szerbia is képes lett volna. Ugyanakkor 1920 után, a terület új gazdájaként, az Adria városait mégsem tudták összekötni a belső területekkel. A politikai-gazdasági egység hiánya pedig elvezet egy másik földrajzi vitához: nevezetesen, hogy a gazdaságilag-társadalmilag hasonló vagy inkább az egymást kiegészítő, komplementer területeket érdemes-e egy államban egyesíteni. Azon túl, hogy a kérdés tisztán tudományos szempontból sem válaszolható meg egyértelműen (a béketárgyalások során mindkettőre volt hivatkozás), a gyakorlatban, a születő jugoszláv állam politikai berendezkedése és területi kiterjedése kapcsán előkerült. Gazdaságilag és etnikailag Dalmácia nem hasonlít Boszniára, tehát az utóbbi (komplementer) érvet kell felhasználni, ami viszont felveti a loká-

lis önkormányzat, decentralizáció kérdését, amit a szerbek viszont elutasítottak. A szerb-horvát-szlovén nemzet egy néptörzsként való feltételezése (ami a nacionális–szubnacionális öngazgatási szintek szükségtelensége, elutasításának indoktrinációjaként is szolgált) viszont a hasonlósági elmélet híveinek elképzelését támogatja. Függgően attól tehát, hogy a megszülető Jugoszlávia milyen jellegű állam lesz/lett, eltérő földrajzi érvrendszert kellett használni – azaz jól látszik, hogy nem a földrajz tudományos álláspontja határozta meg az állam berendezkedését, hanem az állam berendezkedéséhez, a mögöttes politikai akarat számára szolgáltatott érvrendszert, legitimációs bázist.

A ratzeli és nacionáldarwinista nemzetállami felsőbbrendűség tana ugyanilyen problematikus volt. 1920 előtt, Szerbia területi növekedése szempontjából logikus ideológiai háttér volt, hiszen egy fiatal nemzetállam próbálta elérni ideális (ez etnikai szempontból értendő) határait két, evolúciós szempontból avíttnak tekintett nemzeti birodalommal szemben. Csakhogy a megszületett Jugoszlávia „nemzetállamként” csak a szerb–horvát–szlovén egység legalább elméleti elfogadása esetén volt értelmezhető, amit főleg horvát részről megkérdőjeleztek, s az új politikai entitást egy nagyszerb birodalomnak tekintették; a szupranacionális jugoszlavizmus, mint alternatíva pedig ugyancsak nem párosítható a nemzetállammal. Magyarán az utóbbi két esetben egy szerb geográfusok (és Ratzel) által kritizált, elavult államtípus öltött testet. Nem meglepő ezek után, hogy a jugoszláviai geográfusok, akár szerb, horvát vagy jugoszláv geográfusként identifikálták magukat (megtették), váltakozva nyúltak egymással szemben Ratzel nemzetállami-determinista és Vidal de la Blache possibilista elképzeléseihez. E két elmélet ugyanis eltérően magyarázta, ha egyáltalán magyarázhatta a szerb, horvát és szlovén nemzet fejlődési pályáját (Lukas vs Cvijić utódainak vitája). Ha elfogadjuk kiindulási alapként a történeti múltban a „háromegy nemzet” létét, akkor a kérdés az, hogy mikor vált szét a fejlődésük? A horvátság egy része és szerbség egy része hasonló földrajzi környezetben (a Dinaridáktól távol) él, mégis különböző utat vett fejlődésük. Ellenben az eltérő környezetben élő dalmáciai és pannóniai horvátok egy nem-

zetet alkotnak, a boszniai hegyekben élő szerbek, muszlimok és horvátok nem. Ezek szerint nem a földrajzi környezet determinál, hanem a kulturális, tehát a ratzeliánusok tévednek. Mikor vált szét a nemzet fejlődése? Bizánccal? A törökökkel? Vagy a természetföldrajzi alapú dilemma mögött hasonló politikai-ideológiai háttér sejlik fel: a Dinaridák köti össze az országot morfológiailag? Vagy a Vardar–Morava-tengegy? A nagyszerb geográfia szerint az utóbbi, hiszen a Dinaridák két oldalán eltérő klíma, életmód stb. van jelen. Ellenben a Száva–Dráva síkja, mintegy mellékága a főtengelynek (ezzel a tájfelosztásba látens politikai hierarchiát is csempészve). A jugoszlavisták, valamint a fajelmélet hívei (a dinári embertípus, mint típusos jugoszláv jelenségnek is voltak hívei) szerint viszont a Dinaridák és a komplementaritás a meghatározó tényezők. Világos, hogy a földrajz, az etnográfia, a nyelvészet és a kulturális antropológia viszonyát és álláspontját e kérdésekben tisztázni kellett, így komoly viták és eltérések mutatkoztak az első generációs (birodalmaktól megörökölt) nemzetivé–jugoszlávvá avanszáló geográfusok között. Az új egyetemi központok egy része, mint Skopje, Belgrád meghosszabbított keze volt. Ljubljában horvát, majd helyi dominancia vált meghatározóvá. Zágrábot reakciós fészeknek tekintette Belgrád, de nemcsak politikai, hanem tudományos szempontból is (a társadalomföldrajz, főleg annak jugoszláv vetülete az elemzett tantervek alapján háttérbe szorult az osztrák iskolában nevelkedett horvát–olasz *Artur Gavazzi* idején, aki ráadásul keveset publikált és keveset is utazott, szemben az „autochton” iskola szokásaival. Cvijić maga rengeteget utazott (meg is betegedett) és 1914 előtt főleg geomorfológiával foglalkozott (tehát Gavazzin a természettudományi érdeklődést, mint hiányosságot számon tartani nem volt hiteles, a „honismereti terepgyakorlatok” hiányát talán inkább). Ugyanakkor azt tartották, hogy a geomorfológia sokkal komolyabb és nehezebb tudomány, mint az antropogeográfia – nem meglepő, hogy ezt többen választották és az államnak is erre volt igénye.

Bonyolítja a helyzetet még Cvijić értékelésének változása a titói szocializmusban, majd 1990 után – a marxista és nacionalista valamint szupranacionalista elemek váltakozó hangsúlyozása a politikai kurzusok változásával.

A könyv tehát hasonló problémákra világít rá, míg sorra veszi a jugoszláv / nagyszerb centrum és a nemzeti egyetemi központok vezetőinek küzdelmeit, viszonyulását a Cvijić halála, illetve királydik-tatúra bevezetése utáni (tudománytörténeti szempontból is cezúrát jelentő) változásokhoz. A könyvet annak is ajánlom, aki nem földraj-zos, mert a korszak eszme- és mentalitástörténetére, kapcsolattörté-netére és a politika és tudomány összefonódására kitűnő adalékok-kal szolgál, nem deskriptív, hanem kontextusba helyezve tárgyalja (jól megválogatott idézetekkel) és értelmezi a főbb eseményeket és tudományos munkák szerepét az állam- és nemzetszervezés Jugo-szláviában sokszor ellentmondásos folyamatában. A folyamatok megítélésében nyilván szerepet játszik, hogy a szerző egy új generá-ció képviselője, aki nem a belgrádi geográfiai hagyományokon edző-dött, tehát mer kritikus lenni az uralkodó narratívákkal szemben, a figyelem fókuszába és kedvezőbb megítélés alá helyezve a periféri-kus (szerepre kárhoztatott) lokális-nemzeti narratívákat (miközben nemcsak a horvát irányzatot ismerteti, hanem a hozzá való viszonyulásokon keresztül a többit is). A történészek körében jól ismert horvát–szerb szembenállás tehát nem csak a kortárs történészek kö-zött manifesztálódott (gondoljunk a Bičanić–Prica vitára – a szerbek vagy a horvátok finanszírozzák-e erőn felül a jugoszláv állam fenn-tartását és ez kinek az érdekeit szolgálja).

Nem véletlen az igen nívós kiadó érdeklődése a munka iránt – amihez nyilván hozzájárul, hogy nemcsak hazánkban (1920 mi-att) éli reneszánszát ez a tematika (gondoljunk *Glant Tibornak* az amerikai Inquiry szerepére rávilágító könyvére, mely a Trianon 100 projekt kapcsán jelent meg, vagy *Győri Róbert* két részes földrajzi tanulmányára a Párizs környéki békékben szerepet játszó angolszász geográfusokról).

Vedran Duančić: *Geography and Nationalist Visions of Yugoslavia* (Az első jugoszláv állam nacionalista víziói és a földrajz). Palgrave Macmillan, 2020.

Demeter Gábor